

İbadetin Otomasyonu: Yapay Zeka Tabanlı Teknolojilerin Din Üzerindeki Etkileri

Automation of Worship: The Impact of AI-Based Technologies on Religion

ÖZET

Bu çalışma, yapay zekâ ve otomasyon teknolojilerinin dini pratikler ve dini otorite üzerindeki etkilerini incelemektedir. Araştırma, literatür taramasına dayalı bir derleme çalışması olup, güncel akademik kaynaklar sistematik bir şekilde analiz edilmiştir. Bulgular, yapay zekâ destekli ibadet sistemlerinin dini ritüelleri bireyselleştirdiğini ve dini liderlerin otoritesini sorgulattığını göstermektedir. Dijitalleşme, geleneksel dini cemaatlerin kolektif yapısını zayıflatırken, bireylerin dini pratiklerini teknoloji aracılığıyla şekillendirmelerine olanak tanımaktadır. Yapay zekâ destekli fetva sistemleri, dini otoriteler açısından yeni etik ve teolojik tartışmalara yol açmaktadır. Sonuç olarak, yapay zekâ ve din ilişkisi, sekülerleşme, transhümanizm ve yeni dindarlık biçimlerinin doğuşu açısından çok boyutlu bir dönüşüm sürecine işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zekâ ve Din, Otomasyon ve İbadet, Dijital Dindarlık, Dini Otorite ve Yapay Zekâ.

ABSTRACT

This study examines the impact of artificial intelligence (AI) and automation technologies on religious practices and religious authority. The research is a literature-based review study in which recent academic sources have been systematically analyzed. The findings indicate that AI-supported worship systems individualize religious rituals and challenge the authority of religious leaders. Digitalization weakens the collective structure of traditional religious communities while enabling individuals to shape their religious practices through technology. AI-based fatwa systems raise new ethical and theological debates regarding religious authority. In conclusion, the relationship between AI and religion points to a multidimensional transformation process in terms of secularization, transhumanism, and the emergence of new forms of religiosity.

Keywords: Artificial Intelligence and Religion, Automation and Worship, Digital Religiosity, Religious Authority and AI, Transhumanism and Faith.

GİRİŞ

Günümüzde yapay zekâ (YZ) teknolojileri, sağlık, finans, eğitim gibi pek çok alanda dönüşüm yaratırken, dinî pratikler ve ibadet süreçleri üzerinde de giderek daha fazla etki göstermektedir. Özellikle otomasyon teknolojilerinin ibadet süreçlerine entegre edilmesi, geleneksel dini otoriteler, inanç toplulukları ve bireysel dini pratikler açısından önemli bir tartışma alanı yaratmaktadır (Tsuria & Tsuria, 2024). Robot rahipler, sanal imamlar, yapay zekâ destekli ibadet uygulamaları ve dijital fetva sistemleri gibi yeni teknolojiler, hem dinî pratiklerin uygulanış biçimini hem de inanç sistemlerinin otoritesini yeniden şekillendirmektedir (Ünal, 2024).

Otomasyonun din üzerindeki etkileri üzerine yapılan araştırmalar, yapay zekâ ve robot teknolojilerine maruz kalan toplumlarda sekülerleşme eğiliminin arttığını göstermektedir (Jackson et al., 2023). Yapay zekâ sistemleri, bireylerin geleneksel dini ritüellerle etkileşimini değiştirebilir, ibadet pratiklerini bireyselleştirebilir ve dinî kurumların otoritesine alternatif çözümler sunabilir (Ashraf, 2022). Bununla birlikte, bu teknolojilerin etik sınırları, teolojik meşruiyeti ve dini otoriteler tarafından nasıl değerlendirileceği, henüz kesinleşmiş bir konu değildir.

Bu derleme çalışması, ibadetin otomasyonu kavramını ele alarak, yapay zekâ tabanlı teknolojilerin din üzerindeki etkilerini dört ana başlık altında incelemektedir. Öncelikle, "Yapay Zekâ ve Dini Pratiklerin Dönüşümü" başlığı altında, yapay zekâ destekli ibadet sistemlerinin gelişimini ve sanal dini rehberlerin yükselişini tartışacağız. Günümüzde Japonya'da Mindar adlı robot rahibin Budist ayinlerinde kullanılması ve İsviçre'deki yapay zekâ destekli itiraf sistemleri gibi örnekler, yapay zekânın ibadet ritüellerine doğrudan entegrasyonunun mümkün olduğunu göstermektedir (Tsuria & Tsuria, 2024).

İkinci olarak, "Otomasyon ve Dini Otorite: Fetvalar, Etik ve Meşruiyet Tartışmaları" başlığı altında, yapay zekânın dini fetvalar verme kapasitesi, etik boyutu ve otorite konumundaki din adamları ile potansiyel çatışmalarını ele alacağız. Yapılan araştırmalar, yapay zekâ tabanlı sistemlerin bazı temel dini kuralları yorumlamakta başarılı olsalar da, karmaşık fıkıh meselelerinde çelişkili fetvalar verebildiğini göstermektedir (Ünal, 2024).

Üçüncü olarak, "Dijital Dindarlık: İnanç, Sekülerleşme ve Yapay Zekânın Etkisi" başlığı altında, dijitalleşmenin dini inançları nasıl dönüştürdüğünü inceleyeceğiz. Yapay zekâyı dayalı algoritmaların, bireylerin ibadet alışkanlıklarını nasıl değiştirdiği ve sekülerleşme sürecini nasıl hızlandırdığına dair yapılan araştırmalar, bu teknolojilerin dinî kimlik ve bağlılık üzerinde önemli etkiler yarattığını ortaya koymaktadır (Jackson et al., 2023).

Muradiye Varol¹ 

How to Cite This Article

Varol, M. (2025). "İbadetin Otomasyonu: Yapay Zeka Tabanlı Teknolojilerin Din Üzerindeki Etkileri", International Academic Social Resources Journal, (e-ISSN: 2636-7637), Vol:10, Issue:5; pp:305-313.
DOI:
<https://doi.org/10.5281/zenodo.17448690>

Arrival: 10 January 2025

Published: 26 October 2025

Academic Social Resources Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

¹ Dr., Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye.

Son olarak, "Yapay Zekâ, Transhümanizm ve Dinin Geleceği" başlığı altında, ibadetlerin otomasyonu ile transhümanizm arasındaki ilişkileri ve bu teknolojilerin uzun vadede dini yapıları nasıl etkileyebileceğini ele alacağız. Transhümanizm, insanın biyolojik sınırlarını aşmasını ve teknoloji yoluyla ölümsüzlüğe ulaşmasını hedefleyen bir akımdır (Bal & Sarıkaya, 2022). Bu bağlamda, yapay zekâ destekli ruhani deneyimlerin dini inanç sistemlerini nasıl yeniden şekillendirebileceği tartışılacaktır.

Araştırmanın Amacı

Bu derleme çalışmasının temel amacı, yapay zekâ ve otomasyon teknolojilerinin ibadet pratikleri ve dini otorite üzerindeki etkilerini incelemek ve bu alandaki güncel literatürü sistematik bir şekilde değerlendirmektir.

Bu bağlamda iki alt amaç belirlenmiştir:

- ✓ Yapay zekâ tabanlı ibadet sistemlerinin dini inançlar, ritüeller ve toplumsal dindarlık üzerindeki etkilerini analiz etmek.
- ✓ Yapay zekânın dini otorite, etik meseleler ve transhümanizm ile olan ilişkisini değerlendirmek.

Sonuç olarak, bu çalışma, yapay zekâ ve otomasyonun din üzerindeki etkilerine dair bütüncül bir bakış açısı sunmayı ve gelecekte bu alanda yapılacak çalışmalara katkı sağlamayı hedeflemektedir.

LİTERATÜR TARAMASI

Jackson vd., (2023) tarafından yapılan çalışmada amaç, otomasyon ve yapay zekâ teknolojilerine maruz kalmanın dinsel inançların azalmasındaki rolünü incelemektir. Çalışmada 3 milyondan fazla bireyin verileri kullanılarak ulusal, bölgesel ve bireysel düzeyde otomasyonun sekülerleşme üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Sonuçlar, yapay zekâ ve robotların yaygın olduğu bölgelerde dini inançların azalma eğiliminde olduğunu göstermektedir.

Tsuria & Tsuria (2024) tarafından yapılan çalışmada, yapay zekâ araçlarının dini konuları nasıl temsil ettiği incelenmiştir. Çalışma, Yahudilik, İslam ve Hristiyanlık üzerine yapay zekâ destekli platformlarla gerçekleştirilen görüşmeleri analiz ederek, bu teknolojilerin dini meseleleri basitleştirdiğini, farklı bakış açılarını vurguladığını ve okuyucuları dini konulara daha hassas yaklaşıma teşvik ettiğini ortaya koymuştur.

Ashraf (2022) tarafından yapılan çalışmada amaç, yapay zekânın çevrimiçi dini özgürlük üzerindeki etkilerini değerlendirmektir. Çalışmada, AI sistemlerinin içerik moderasyonu, veri gizliliği ve ibadet uygulamalarına etkisi incelenmiş, algoritmik sansürün ve içerik filtrelemenin dini ifade özgürlüğünü nasıl kısıtlayabileceği ortaya konmuştur.

Bal & Sarıkaya (2022) tarafından yapılan çalışmada, yapay zekâ ve transhümanizm anlayışlarının insan fıtratı ve dini ilkeler bağlamında değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Araştırma, transhümanizmin insan doğasını değiştirme iddiasıyla İslam'ın temel öğretilerine karşı bir meydan okuma oluşturduğunu ve yapay zekâ teknolojilerinin dini inanışlarla çelişebilecek yönlerinin bulunduğunu göstermektedir.

Ünal (2024) tarafından yapılan çalışmada, yapay zekâ tabanlı uygulamaların dini fetvalar üretme kapasitesi incelenmiştir. Çalışmada Din İşleri Yüksek Kurulu'nun fetvaları ile ChatGPT, Google Gemini ve Microsoft Copilot'un verdiği yanıtlar karşılaştırılmış ve AI sistemlerinin genel dini hükümlerde tutarlılık gösterse de detaylı meselelerde hata yapabildiği belirlenmiştir.

Kafalı (2019) tarafından yapılan çalışmada amaç, yapay zekânın gelişiminin toplum ve din üzerindeki etkilerini incelemektir. Çalışma, yapay zekânın toplumsal yapıları nasıl değiştirebileceğini, dinin bu dönüşüm sürecine nasıl uyum sağlayabileceğini ve gelecekte yapay zekâ-din ilişkisine dair senaryoları tartışmaktadır.

Acar (2023) tarafından yapılan çalışmada, yapay zekâ ve transhümanizm arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışma, teknolojik gelişmelerin dini değerler üzerindeki etkilerini değerlendirerek, yapay zekânın uzun vadede dini pratikleri nasıl dönüştürebileceğini ele almaktadır.

Elghamry (2024) tarafından yapılan çalışmada, yapay zekânın din anlayışı üzerindeki etkileri incelenmiştir. Çalışma, yapay zekâ destekli sistemlerin dini bilgiyi nasıl sunduğunu, bu bilgilerin doğruluğunu ve yapay zekâ tarafından üretilen dini içeriklerin insan algısını nasıl şekillendirdiğini analiz etmektedir.

Literatürdeki araştırmalar, yapay zekâ ve otomasyon teknolojilerinin dini inançlar, ibadet pratikleri, dini otorite ve sekülerleşme süreçleri üzerindeki çok yönlü etkilerini ortaya koymaktadır. Yapay zekâyı maruz kalan toplumlarda dini inançların azalma eğiliminde olduğu görülmekte, ancak aynı zamanda dijitalleşmenin yeni dini pratikler ve bireyselleşmiş dindarlık biçimlerini ortaya çıkardığı da vurgulanmaktadır. Çalışmalar, yapay zekâ tabanlı sistemlerin dini bilgiyi yaymada etkili olabileceğini, ancak bu süreçte etik ve otorite ile ilgili önemli tartışmaların ortaya çıktığını göstermektedir. Özellikle fetva verme süreçleri ve dini liderlerin otoritesi bağlamında, yapay zekânın yetkinliği ve güvenilirliği sorgulanmakta, algoritmik önyargılar ve bağlamsal eksiklikler nedeniyle bu sistemlerin sınırlılıkları

olduğu belirtilmektedir. Transhümanizm bağlamında ise yapay zekânın insan fıtratı ve dini inanışlarla nasıl bir ilişki içinde olacağı konusu, dini geleneklerin gelecekte nasıl şekilleneceğiyle ilgili önemli sorular doğurmaktadır. Bu nedenle, yapay zekâ ve din ilişkisinin yalnızca teknolojik gelişmeler bağlamında değil, sosyolojik, teolojik ve etik boyutlarıyla birlikte ele alınması gerekmektedir.

YÖNTEM

Bu çalışma, literatür taramasına dayalı bir derleme çalışmasıdır ve yapay zekâ tabanlı teknolojilerin ibadet pratikleri ve dini otorite üzerindeki etkilerini değerlendirmek amacıyla güncel akademik literatürün sistematik bir şekilde analiz edilmesini hedeflemektedir. Derleme çalışmaları, belirli bir konu hakkında mevcut akademik literatürü organize ederek, mevcut bilgiyi sentezleyen ve gelecekteki araştırmalar için yönlendirici olan önemli akademik çalışmalardır (Snyder, 2019). Bu bağlamda, çalışma güncel teorik çerçeveleri, deneysel araştırmaları ve ampirik bulguları bir araya getirerek konuyu farklı açılardan ele almayı amaçlamaktadır.

Araştırma Yöntemi ve Literatür Seçimi

Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemi temel alınarak betimleyici ve analitik bir yaklaşım benimsenmiştir. Literatür taraması sürecinde, akademik dergilerde yayımlanmış makaleler, konferans bildirileri, kitap bölümleri ve güvenilir dijital veri tabanlarında bulunan çalışmalara yer verilmiştir. Özellikle, Web of Science, Scopus, Google Scholar, ResearchGate, MDPI, PNAS ve Taylor & Francis gibi akademik veri tabanlarından ilgili anahtar kelimeler ("artificial intelligence and religion," "automation in worship," "AI and religious practices," "digital worship," "transhumanism and religion") kullanılarak sistematik bir tarama gerçekleştirilmiştir (Snyder, 2019).

Literatür seçiminde aşağıdaki ölçütler dikkate alınmıştır:

- ✓ 2019 sonrası yayımlanmış güncel çalışmaların öncelikli olarak değerlendirilmesi,
- ✓ Yapay zekâ, ibadet pratikleri, dini otorite ve transhümanizm gibi konularla doğrudan ilgili akademik makalelerin seçilmesi,
- ✓ Dini otoriteler, yapay zekâ uzmanları ve sosyologların yayınladığı disiplinler arası çalışmaların dikkate alınması.

Bu bağlamda, çalışmada Jackson et al. (2023) tarafından yapılan otomasyon ve sekülerleşme arasındaki ilişkiyi inceleyen deneysel araştırma, Ünal (2024) tarafından yürütülen yapay zekâ destekli fetvalar üzerine karşılaştırmalı analiz, Tsuria & Tsuria (2024) tarafından gerçekleştirilen yapay zekânın dini kavramları nasıl temsil ettiğine dair çalışma, Ashraf (2022) tarafından sunulan yapay zekâ ve çevrimiçi dini özgürlük ilişkisi gibi literatürde yer alan önemli çalışmalar referans olarak kullanılmıştır.

Veri Analizi ve Çalışmanın Kapsamı

Bu derleme çalışmasında veri toplama süreci, sistematik literatür taraması yöntemiyle gerçekleştirilmiş olup, belirlenen ana başlıklar kapsamında ilgili çalışmalar analiz edilmiştir. Literatürden elde edilen veriler tematik analiz yöntemi kullanılarak sınıflandırılmıştır. Yapay zekâ ve din konusundaki literatürde belirgin hale gelen dört temel tema esas alınarak verilerin düzenlenmesi ve analiz edilmesi sağlanmıştır:

- ✓ Yapay Zekâ ve Dini Pratiklerin Dönüşümü
- ✓ Otomasyon ve Dini Otorite: Fetvalar, Etik ve Meşruiyet Tartışmaları
- ✓ Dijital Dindarlık: İnanç, Sekülerleşme ve Yapay Zekânın Etkisi
- ✓ Yapay Zekâ, Transhümanizm ve Dinin Geleceği

Bu başlıklar altında, yapay zekâ destekli dini rehberlerin yükselişi, otomatik ibadet uygulamaları, dini otoritenin dijitalleşmesi ve transhümanizm gibi konular derinlemesine incelenmiştir. Literatür analizinde, özellikle yapay zekânın din üzerindeki olumlu ve olumsuz etkileri, dini inanç ve uygulamalar üzerindeki değişim ve dini otoritelerin bu sürece yönelik tepkileri gibi konulara odaklanılmıştır.

Çalışmanın Güvenilirliği ve Sınırlılıkları

Her ne kadar bu çalışma, mevcut literatürü kapsamlı bir şekilde incelemeyi amaçlasa da, bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Öncelikle, derleme çalışmaları özgün veri üretmekten ziyade mevcut literatürü sentezlemeye dayalıdır (Snyder, 2019). Bu nedenle, bu çalışmada yeni deneysel veya anket tabanlı bulgular sunulmamaktadır, ancak literatürdeki mevcut çalışmaların sistematik bir şekilde incelenmesi sağlanmaktadır.

Ayrıca, yapay zekânın ibadet pratiklerine etkisi konusunda henüz yeterince kapsamlı ampirik çalışmalar bulunmamaktadır. Bu nedenle, makalede çoğunlukla teori ve mevcut ampirik araştırmalardan elde edilen bulgulara dayanılmıştır. Çalışmanın gelecekte daha kapsamlı ampirik araştırmalara zemin hazırlayabilecek bir kaynak olarak kullanılması beklenmektedir.

Bu çalışma, yapay zekâ tabanlı teknolojilerin dini pratikler ve ibadet süreçleri üzerindeki etkilerini literatür taramasına dayalı olarak ele almaktadır. Sistematik literatür taraması yöntemi kullanılarak, konuya ilişkin en güncel akademik çalışmalar incelenmiş ve yapay zekânın din üzerindeki olası etkileri dört ana başlık altında değerlendirilmiştir. Çalışmanın bulguları, gelecekte yapay zekâ ve din ilişkisini araştıran akademik çalışmalar için bir temel oluşturmayı ve bu alanda yeni tartışmaların önünü açmayı amaçlamaktadır.

BULGULAR VE TARTIŞMA

Yapay Zekâ ve Dini Pratiklerin Dönüşümü

Yapay zekâ (YZ), geleneksel dini ritüellerin uygulanış biçimini köklü bir şekilde değiştirerek inanç toplulukları için yeni pratikler ve manevi deneyimler yaratmaktadır. Bu dönüşüm, bireylerin ibadet alışkanlıklarını yalnızca mekânsal değil, aynı zamanda kavramsal olarak da etkilemektedir. Geleneksel ibadet mekânlarına duyulan gereksinimin azalması, topluluk halinde gerçekleştirilen ibadetlerin yerini bireyselleşmiş ve dijitalleşmiş dini pratiklere bırakmasına neden olmaktadır. Preda (2024), dijitalleşmenin dini kimlikleri ve topluluk bağlarını nasıl etkilediğini ele alarak, bireylerin YZ tabanlı dijital ibadet sistemleri sayesinde geleneksel ibadet ortamlarından uzaklaşabileceğini ifade etmektedir. Bu durum, bir yandan dini pratiklere erişimi artırırken, diğer yandan ibadetlerin kolektif doğasını zayıflatma potansiyeline sahiptir.

Örneğin, Japonya'daki Mindar robot rahip, Budist tapınaklarda manevi rehberlik sunarak insan din adamlarının yerine geçebilecek bir alternatif olarak değerlendirilmiştir (Niam, 2024). Bu durum, YZ'nin sadece dini ritüelleri destekleyen bir araç olarak değil, aynı zamanda yeni bir dini otorite biçimi olarak ortaya çıkabileceğini göstermektedir. Ancak burada kritik bir soru gündeme gelmektedir: İbadet, salt ritüel mi yoksa bilinçli bir ruhani deneyim mi? Eğer ibadet, sadece belirli eylemleri gerçekleştirmekten ibaretse, YZ'nin bu süreci devralması mantıklı ve kaçınılmaz bir gelişme olarak görülebilir. Fakat ibadetin ruhani boyutunu göz önünde bulundurursak, YZ'nin bu süreci ne kadar gerçekçi bir şekilde üstlenebileceği tartışmalı bir konudur.

Bu noktada, Umama ve Jannah (2024), YZ destekli dijital fetva sistemlerinin, bireylerin dini bilgilere erişimini kolaylaştırdığını ancak otorite ve güvenilirlik açısından soru işaretleri doğurduğunu vurgulamaktadır. Günümüzde, YZ tabanlı dini danışmanlık hizmetleri, özellikle genç nesiller tarafından tercih edilmekte olup, geleneksel dini liderlerin otoritesini kademeli olarak sarsmaktadır. Ancak burada teolojik otoritenin niteliği sorgulanmalıdır: Bir algoritma, dini metinleri ne kadar eksiksiz yorumlayabilir? YZ, tarihsel ve kültürel bağlamı tam anlamıyla kavrayabilir mi? Bu bağlamda, YZ'nin sunduğu kolay erişim ile dini bilgiye ilişkin doğruluk ve otorite arasındaki denge önemli bir tartışma alanı oluşturmaktadır.

Benzer şekilde, Reed (2021), yapay zekânın din bilimlerinde kullanımına yönelik teorik bir çerçeve sunarak, YZ'nin büyük veri kümelerini analiz etme kapasitesinin dini metinleri yorumlama sürecini değiştirebileceğini öne sürmektedir. Günümüzde, bazı YZ sistemleri Kur'an, İncil ve diğer kutsal metinleri analiz ederek anlam örüntülerini belirleyebilmekte ve bu metinler üzerinden yorumlar sunabilmektedir. Ancak bu süreçte YZ'nin ürettiği bilgilerin tarafsız olup olmadığı, etik açıdan değerlendirilmesi gereken kritik bir konudur. Çünkü algoritmaların eğitildiği veri setleri belirli dini görüşleri yansıtan içeriklerden oluşabilir ve bu da tarafsız bir dini yorumun önüne geçebilir.

Öte yandan, Ashraf (2022), YZ'nin dini özgürlükler ve dijital mahremiyet üzerindeki etkilerini ele alarak, teknolojinin ibadet pratiklerine entegrasyonunun kişisel inanç alanında yeni bir dönüşüm başlattığını ifade etmektedir. Özellikle, YZ destekli ibadet uygulamalarının yaygınlaşması, bireylerin dini kimliklerini daha bağımsız ve bireysel bir çerçevede şekillendirmelerine yol açmaktadır. Bunun sonucunda, geleneksel dini cemaatlerin kolektif yapısı zayıflamakta ve bireyler dini pratikleri daha çok kişisel bir deneyim olarak görmeye başlamaktadır.

Bütün bu gelişmeler, yapay zekânın ibadet süreçlerini kolaylaştırmasının ötesinde, dini pratiklerin temel doğasını değiştirme potansiyeline sahip olduğunu göstermektedir. YZ'nin sunduğu erişilebilirlik ve dijital kolaylıklar, bireyleri geleneksel dini pratiklerden uzaklaştırarak daha bireyselleşmiş, daha teknoloji merkezli bir inanç yapısına yönlendirmektedir. Ancak bu dönüşümün dini kimlikler ve topluluk dinamikleri üzerindeki uzun vadeli etkileri henüz tam olarak anlaşılabilmemiştir.

Sonuç olarak, YZ'nin ibadet pratiklerine entegrasyonu, dinin geleneksel sınırlarını yeniden şekillendirmekte ve manevi deneyimlerin doğasını tartışmaya açmaktadır. Teknolojinin sunduğu olanaklar sayesinde dini bilgilere daha hızlı ulaşmak mümkün olsa da, bu bilginin otoritesi, doğruluğu ve manevi derinliği açısından hâlâ ciddi soru işaretleri bulunmaktadır. İbadetin otomasyonu, dini pratikleri herkes için daha erişilebilir hale getirse de, bu süreç ruhani deneyimi mekanik ve yüzeysel bir hale getirme riski taşımaktadır. Yani, YZ destekli dini pratiklerin yükselişi dinî otorite, bireysel inanç ve kolektif ibadet anlayışı açısından köklü bir dönüşüm yaratmaktadır.

Otomasyon ve Dini Otorite: Fetvalar, Etik ve Meşruiyet Tartışmaları

Yapay zekâ (YZ) tabanlı sistemlerin dini otorite ve fetva süreçleri üzerindeki etkileri, günümüz akademik tartışmalarında giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Geleneksel dini otorite, yüzyıllar boyunca bilgi, deneyim ve

toplumsal kabul üzerine inşa edilmişken, YZ'nin bu alana dahil olması, meşruiyet, güvenilirlik ve etik gibi konuları gündeme getirmiştir. Niam (2024), İslamGPT gibi yapay zekâ destekli fetva sistemlerinin, dini bilgilere hızlı erişim sağlama konusunda avantaj sunduğunu, ancak bu tür sistemlerin dini otoritenin yerini almasının etik açıdan tartışmalı olduğunu belirtmektedir. Ona göre, fetva gibi dini hükümlerin yalnızca dini bilginin değil, aynı zamanda içtihat yeteneğinin bir ürünü olduğu göz önüne alındığında, YZ'nin bu süreçte ne kadar etkin olabileceği ciddi bir soru işareti oluşturmaktadır.

Yapay zekâ destekli fetvaların güvenilirliği konusunda Ünal (2024), YZ'nin bazı temel dini meseleleri doğru yorumlayabildiğini, ancak fıkhi detayların değerlendirilmesinde yetersiz kaldığını ifade etmektedir. Fetvalar, sadece yazılı kaynaklara değil, aynı zamanda sosyo-kültürel bağlama ve dini otoritelerin yorumlarına dayanır. Bu noktada, YZ'nin mekanik bir şekilde dini metinleri analiz etmesi, insan zihninin sahip olduğu bağlamsal anlama yeteneğinin eksikliğini ortaya koymaktadır. Ünal'ın çalışmasına göre, dini meselelerin yalnızca yazılı kaynaklardan yorumlanması, toplumsal ve bireysel farklılıkların göz ardı edilmesine yol açabilir. Özellikle mezhepsel farklılıklar, tarihsel bağlam ve bölgesel gelenekler, YZ'nin dikkate almakta zorlandığı faktörler arasındadır.

YZ'nin dini otoriteyi nasıl etkilediği konusu, İslam ile sınırlı olmayıp Hristiyanlıkta da önemli tartışmalara yol açmaktadır. Oyasor (2024), Afrika'daki Hristiyan liderlerin YZ'ye yönelik bakış açılarını incelemiş ve bazı grupların bu teknolojiyi dini eğitimde bir araç olarak benimsediğini, ancak diğerlerinin kutsal metinlerin YZ tarafından yorumlanmasını etik dışı bulduğunu ortaya koymuştur. Hristiyan liderlerin bir kısmı, YZ'nin dini metinlerin anlamını bozabileceğini ve kutsal kitapların dijital sistemler tarafından yorumlanmasının inancın doğasına aykırı olduğunu savunmaktadır. Buna karşın, diğerleri YZ'nin dini bilgiyi yayma ve erişilebilir hale getirme kapasitesini bir avantaj olarak görmektedir. Ancak burada da temel mesele, bu tür sistemlerin ne ölçüde güvenilir olduğu ve dini rehberlik açısından insan otoritesinin yerine geçip geçemeyeceğidir.

YZ tabanlı dini liderlik ve sanal imamlar, geleneksel dini kurumların yerini alabilecek mi? Al-Adalah (2024) tarafından yapılan araştırmaya göre, sanal imamlar ve dijital dini liderler, geleneksel dini otoritelerin sunduğu manevi rehberliğin yerine geçme potansiyeline sahip olsa da, bu durum birçok etik sorunu beraberinde getirmektedir. Çalışmada, geleneksel dini liderlerin birebir rehberlik ve manevi destek sağlama konusundaki rolleri ile yapay zekâ sistemlerinin mekanik analiz süreçleri arasındaki farkların altı çizilmektedir. Örneğin, dini bir liderin kişisel deneyimleri ve sezgileri doğrultusunda verdiği bir fetva ile YZ'nin yalnızca metinsel kaynakları analiz ederek verdiği bir fetva arasındaki fark, bireylerin dini inançlarını nasıl şekillendirdiği konusunda önemli bir etkiye sahip olabilir.

Bu tartışmaların temelinde yatan en büyük soru şudur: Dini otorite, salt bilgiye dayalı bir sistem midir, yoksa tecrübe, yorumlama ve ruhani sezgi gibi unsurlar içerir mi? Geleneksel dini otoritenin en önemli özelliklerinden biri, din adamlarının bireylerle doğrudan etkileşim kurarak onların ruhani durumlarını göz önünde bulundurabilmeleridir. YZ destekli sistemler ise standartlaştırılmış ve genel geçer cevaplar üretmektedir. Bu durum, dini kararların bireysel koşullar göz ardı edilerek verilmesine yol açabilir.

Öte yandan, yapay zekânın dinî otorite açısından yeni bir hiyerarşi oluşturabileceğini öne süren çalışmalar da mevcuttur. Preda (2024), dijitalleşmenin dini otoriteler üzerindeki etkisini tartışarak, bilginin demokratikleşmesiyle birlikte dini otoritenin merkezîyetçi yapısının zayıfladığını ifade etmektedir. Yani, bireyler artık dini liderlere başvurmak yerine YZ tabanlı sistemlerden doğrudan bilgi edinmektedir. Bu da geleneksel otoritelerin otoritesini zayıflatırken, dini bilginin nasıl üretildiği ve kim tarafından yönlendirildiği konusunda yeni tartışmalar başlatmaktadır.

Bu bağlamda, dini liderlerin YZ'ye yönelik tutumları da çeşitlilik göstermektedir. Umama ve Jannah (2024), İslami çalışmalar çerçevesinde yapay zekâ ile ilgili etik sorunları ele alarak, bu sistemlerin algoritmik önyargılar içermeye riskini vurgulamaktadır. Algoritmalar, öğrendikleri veri kümeleri doğrultusunda dini yorumlar üretebilir, ancak bu verilerin nasıl seçildiği ve hangi dini görüşleri yansıttığı büyük önem taşımaktadır. Örneğin, YZ'nin yalnızca belirli bir mezhep veya dini anlayış çerçevesinde eğitilmesi, sistemin yanlış yorumlar üretmesine neden olabilir.

Sonuç olarak, yapay zekâ tabanlı dini otorite sistemleri, hızlı ve erişilebilir dini bilgi sunma konusunda önemli bir potansiyele sahip olsa da, otorite, güvenilirlik ve etik açısından ciddi tartışmalara yol açmaktadır. Bu sistemlerin geleneksel dini liderlerin yerini alması, dini bilginin mekanikleşmesine neden olabilir ve ruhani rehberlik gibi kişiselleştirilmiş manevi desteklerin ortadan kalkmasına yol açabilir. Ancak, eğer yapay zekâ geleneksel dini otoritenin tamamlayıcısı olarak konumlandırılırsa, bu durum dini bilginin erişilebilirliğini artırabilir ve bireylere kişiselleştirilmiş rehberlik sağlama potansiyeli taşıyabilir.

Yapay zekâ ve dini otorite arasındaki ilişki, sadece teknolojik gelişmelerin değil, aynı zamanda dini cemaatlerin ve bireylerin bu teknolojilere nasıl yaklaştığının bir yansımasıdır. Bu yüzden, dini liderlerin, teknoloji uzmanlarının ve etikçilerin birlikte çalışarak YZ'nin dini karar alma süreçlerine entegrasyonunun sınırlarını ve kurallarını belirlemesi

gerekmektedir. Aksi takdirde, dini otorite anlayışında geri dönüşü zor olan bir dönüşüm yaşanma ihtimali söz konusu olabilir.

Dijital Dindarlık: İnanç, Sekülerleşme ve Yapay Zekânın Etkisi

Dijitalleşme, dini pratiklerin bireyselleşmesi ve sekülerleşme sürecinin hızlanması açısından önemli bir etkiye sahiptir. Yapay zekâ (YZ) destekli dijital ortamlar, bireylerin dini inançlarını ve pratiklerini geleneksel topluluk bağlamından bağımsız bir şekilde yaşamalarına olanak tanımaktadır. Ancak bu sürecin her zaman sekülerleşmeye yol açmadığı, aksine yeni bir dijital dindarlık formu oluşturabileceği de tartışılmaktadır.

Jackson et al. (2023), yapay zekâ ve otomasyona maruz kalan bireylerin sekülerleşme eğilimlerinin arttığını belirterek, yüksek teknoloji kullanımının bireyleri geleneksel dini pratiklerden uzaklaştırdığını öne sürmektedir. Onların çalışması, teknolojik gelişmelerin dini inanç ve bağlılık seviyeleri üzerindeki uzun vadeli etkilerini incelemekte ve dijitalleşmiş toplumlarda kurumsal dinî bağlılığın azalma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, YZ'nin sunduğu hızlı ve kolay erişilebilir bilgi, bireylerin geleneksel dini otoritelere başvurmaktan ziyade bağımsız dini arayışlara yönelmesine neden olmaktadır.

Ancak bu sürecin yalnızca sekülerleşme ile sonuçlanmadığını savunan araştırmalar da mevcuttur. Preda (2024), yapay zekâ destekli dijital içeriklerin bireylerin dini kimliklerini geleneksel topluluklardan bağımsız olarak yeniden şekillendirmelerine olanak tanıdığını belirtmektedir. Dijital platformlar üzerinden sunulan dini içerikler, bireylere geleneksel otoritelere bağlı kalmadan kişisel dini anlayışlarını geliştirme fırsatı sunmaktadır. Preda'ya göre, bu durum geleneksel dindarlık biçimlerinin çözülmesine neden olsa da, bireylerin dijital ortamda yeni dini pratikler geliştirmesiyle sonuçlanabilir.

Bu noktada, Umama ve Jannah (2024), dijital dindarlığın sekülerleşmeyi teşvik etmekten ziyade, dini içeriklerin daha fazla insana ulaşmasını sağlayarak dindarlığı da güçlendirebileceğini öne sürmektedir. Onlara göre, YZ destekli dini içerikler, bireylere ibadet sürelerini takip etmeleri, dua etmeleri veya dini bilgiler edinmeleri için kolay erişim sağlamaktadır. Örneğin, dijital Kur'an okuma uygulamaları, sanal hac deneyimleri veya yapay zekâ destekli dua hatırlatıcıları, geleneksel ibadet pratiklerinin dijital dünyaya taşınmasını sağlamaktadır. Ancak burada önemli bir soru ortaya çıkmaktadır: Dijital ibadet pratikleri, manevi deneyimi nasıl etkiliyor? Eğer bireyler dijital araçlar yoluyla dini ritüellerini yerine getiriyor ancak bu süreçten ruhani tatmin sağlamıyorsa, bu durumun dindarlık üzerinde yüzeysel bir etkisi olabilir.

Dini otoriteler açısından bakıldığında, Reed (2021), YZ tabanlı sistemlerin dini inançlar üzerindeki etkisini tartışarak, bu teknolojilerin yalnızca bireysel ibadet alışkanlıklarını değil, aynı zamanda teolojik tartışmaları da değiştirdiğini vurgulamaktadır. Dini bilginin yapay zekâ tarafından analiz edilmesi, bazı inanç gruplarında teolojik farklılıkları belirginleştirebilir ve mezhepler arası yorum farklılıklarını artırabilir. Özellikle YZ'nin dini metinleri analiz ederek yeni yorumlar üretmesi, geleneksel dini liderlerin otoritesini zayıflatabilir ve dini tartışmaların daha çok dijital ortamda yapılmasına neden olabilir.

Öte yandan, dijital dindarlığın, bireylerin manevi ihtiyaçlarını karşılayıp karşılamadığı konusu hâlâ tartışmalıdır. Oyasor (2024), Afrika'daki dini liderlerin, YZ'nin dini inançlara yönelik etkisini çift yönlü değerlendirdiğini belirtmektedir. Bazı dini liderler, YZ'nin manevi değerleri dijitalleştirerek bireyleri ruhani derinlikten uzaklaştırdığını ifade ederken, diğerleri teknolojinin dini eğitimi yaygınlaştırma kapasitesine sahip olduğunu vurgulamaktadır. Afrika'daki bazı kiliseler, yapay zekâ destekli vaaz sistemlerini benimserken, diğerleri bu sistemlerin dini liderlerin rolünü tehdit ettiğini öne sürmektedir.

Bu bağlamda, dijital dindarlığın sekülerleşme mi yoksa yeni bir dindarlık biçimi mi oluşturduğu sorusu net bir cevap bulamamaktadır. Niam (2024), Japonya'daki Budist topluluklar arasında yapay zekâ destekli dini rehberlik sistemlerinin, geleneksel tapınak ziyaretlerini azalttığını ancak bireylerin kişisel manevi deneyimlerini artırdığını göstermektedir. Burada teknolojinin dini mekânlara olan ihtiyacı azalttığı ancak bireylerin dini pratiklerine olan ilgisini tamamen ortadan kaldırmadığı görülmektedir.

Sonuç olarak, dijitalleşme ve YZ destekli sistemler, dini inançlar ve uygulamalar üzerinde çok yönlü bir etkiye sahiptir. Bir yandan geleneksel dini otoriteler üzerindeki etkisini azaltarak bireylerin sekülerleşmesine neden olabilirken, diğer yandan dini bilgiyi daha erişilebilir hale getirerek bireysel dindarlığı artırabilir. Ancak burada kritik olan nokta, bireylerin dijital ortamda edindiği dini bilginin, geleneksel dini pratiklerle nasıl bütünleştiği veya ne ölçüde yüzeysel kaldığıdır. Eğer YZ destekli dini uygulamalar sadece bilgi sağlamakla sınırlı kalır ve manevi derinliği göz ardı ederse, bu süreç sekülerleşmeyi teşvik edebilir. Ancak dini uygulamaların dijitalleşmesi, bireylerin manevi ihtiyaçlarına hitap edebildiği ölçüde, yeni bir dindarlık formunun ortaya çıkmasını sağlayabilir.

Bu nedenle, dijital dindarlık ve sekülerleşme arasındaki ilişki tek yönlü değildir. YZ'nin dini inançlar üzerindeki uzun vadeli etkilerini anlamak için hem bireysel dini pratiklerin hem de toplumsal dini dönüşümlerin derinlemesine incelenmesi gerekmektedir.

Yapay Zekâ, Transhümanizm ve Dinin Geleceği

Yapay zekâ (YZ) ve transhümanizm, insanın biyolojik ve bilişsel sınırlarını aşma çabaları ile dinin doğal ve ilahi düzen anlayışı arasındaki gerilimi derinleştiren iki önemli kavramdır. Transhümanizm, insan bedenini ve zihnini teknoloji yoluyla geliştirmeyi amaçlayan bir düşünce akımıdır ve bu bağlamda, dini inançlarla nasıl bir uyum içinde olabileceği veya çelişebileceği sorusu gündeme gelmektedir. Bal & Sarıkaya (2022), transhümanizmin insan fitratı ile dini öğretiler arasındaki gerilimli ilişkisini analiz ederek, bu akımın insanın yaratılışı ve kader anlayışı açısından nasıl bir meydan okuma sunduğunu değerlendirmektedir. Yazarlar, insan doğasının teknolojik müdahaleler yoluyla değiştirilmesinin, dini otoriteler tarafından etik ve teolojik açıdan nasıl karşılandığını tartışmaktadır.

YZ'nin din üzerindeki uzun vadeli etkilerini anlamak için Afrika'daki dini yapılar özelinde yapılan çalışmalar, geleneksel inanç sistemleri ile modern teknolojiler arasındaki dinamikleri ortaya koymaktadır. Oyasor (2024), Afrika bağlamında yapay zekâ ve dinin geleceğini ele aldığı çalışmada, YZ'nin geleneksel dini değerleri nasıl değiştirdiğini ve bu teknolojilerin yeni dini pratikler oluşturma potansiyeline sahip olup olmadığını incelemektedir. Çalışmada, bazı dini liderlerin YZ'yi dini eğitimde bir araç olarak benimserken, diğerlerinin ise bu teknolojiyi kutsal değerlere bir tehdit olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Afrika'da bazı kiliselerde YZ destekli dijital vaaz sistemlerinin yaygınlaşması, dini liderlerin rollerini değiştirebileceği gibi, topluluk içindeki otorite yapılarını da dönüştürme potansiyeline sahiptir.

Özellikle İslam dünyasında YZ'nin imamlık, dini rehberlik ve fetva sistemlerine entegre edilmesi, dinin geleceği açısından kritik bir tartışma konusudur. Niam (2024), Orta Doğu ve Güneydoğu Asya'da yapay zekâ destekli sanal imamların ve dijital dini rehberlerin kullanımına yönelik tartışmaları ele almakta ve bu tür teknolojilerin geleneksel dini liderlerin yerini alıp alamayacağı konusunda değerlendirmelerde bulunmaktadır. YZ'nin imamlık gibi manevi rehberlik gerektiren görevleri yerine getirip getiremeyeceği, bireyler ve dini kurumlar açısından etik bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Niam'a göre, sanal imamlar, geleneksel imamların fiziksel olarak bulunmadığı yerlerde dini hizmetleri yaygınlaştırabilir, ancak aynı zamanda dini otoritenin merkezî yapısını zayıflatabilir.

Bu bağlamda, YZ'nin dini özgürlükler ve bireysel inançlar üzerindeki uzun vadeli etkileri, bireylerin dini kimliklerini nasıl tanımladıkları açısından da belirleyici olmaktadır. Ashraf (2022), yapay zekânın dini özgürlükler üzerindeki potansiyel etkilerini tartışarak, YZ destekli teknolojilerin bireysel inançları nasıl yeniden şekillendirebileceğini analiz etmektedir. Ona göre, dijital dini pratiklerin yaygınlaşması, bireylerin dini bağlılıklarını daha kişisel bir düzleme çekebilir ve geleneksel dini otoritelere olan bağımlılığı azaltabilir. Bu süreç, dini özgürlüğü artırarak bireylerin kendi inançlarını daha bağımsız bir şekilde oluşturmalarına olanak tanıyabilir, ancak aynı zamanda dinî geleneklerin ve kolektif ibadet biçimlerinin dönüşümüne de yol açabilir.

YZ'nin din ile ilişkisi, sadece teolojik boyutta değil, bireylerin ruhani deneyimlerini nasıl yaşadığı konusunda da derin etkiler yaratmaktadır. Geleneksel olarak, ibadet ve manevi deneyimler kişisel olduğu kadar topluluk içinde paylaşılan ritüeller olarak görülmüştür. Ancak dijitalleşme ve YZ'nin sunduğu kişiselleştirilmiş ibadet araçları, bireyleri daha yalnız ve bireysel bir dini pratik anlayışına itebilir. Bu durum, sekülerleşmeyi hızlandırabilecek bir unsur olarak değerlendirilse de, aynı zamanda bireylerin dinî kimliklerini teknoloji ile nasıl bütünleştirdiğini anlamak açısından da önemlidir.

Sonuç olarak, YZ ve transhümanizm, dini kimliklerin ve pratiklerin geleceğini yeniden şekillendiren iki güçlü etken olarak öne çıkmaktadır. Bu teknolojilerin dini otoriteyi, ibadet biçimlerini ve bireysel inanç sistemlerini nasıl etkileyeceği, hem teolojik hem de sosyolojik açıdan büyük önem taşımaktadır. Teknolojinin insanlık ve din üzerindeki rolünü anlamak için, dini gelenekler ile modern yapay zekâ uygulamalarının nasıl bir denge içinde bulunabileceği tartışılmalıdır. Aksi takdirde, YZ'nin dinî sistemleri mekanikleştirerek manevi deneyimleri yüzeyselleştirme riski doğurabilir. Bu noktada, dinî liderler, etik uzmanlar ve teknoloji geliştiricileri arasındaki iş birliği, YZ'nin dinî yaşamın bir parçası olarak nasıl anlamlandırılacağına dair kapsamlı bir çerçeve oluşturmak açısından kritik öneme sahiptir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışma, yapay zekâ ve otomasyon teknolojilerinin dini pratikler, otorite, inanç ve gelecekteki dönüşümler üzerindeki etkilerini ele alarak, modern teknolojilerin dinî yaşamı nasıl şekillendirdiğine dair kapsamlı bir değerlendirme sunmuştur. Yapay zekânın, ibadetlerden dini otoriteye, bireysel inançlardan transhümanizm ile ilişkisine kadar geniş bir çerçevede dinle nasıl etkileşime girdiği incelenmiştir.

Öncelikle, yapay zekâ destekli dini uygulamaların, bireylerin ibadet pratiklerini değiştirdiği görülmektedir. Geleneksel ibadet mekânları ve topluluk içinde gerçekleştirilen ritüeller, dijitalleşme ile birlikte daha bireyselleşmiş ve teknolojiye bağımlı hale gelmiştir. Sanal dini rehberler, robot rahipler ve dijital fetva sistemleri gibi uygulamalar, ibadet anlayışını yeniden tanımlamakta ve dini bilginin erişilebilirliğini artırmaktadır. Ancak bu durum, dini pratiklerin anlamını ve derinliğini sorgulayan yeni etik tartışmaların doğmasına da neden olmaktadır.

Dini otorite açısından, yapay zekâ tabanlı sistemlerin geleneksel dini liderlerin yerine geçme potansiyeline sahip olduğu, ancak otorite, güvenilirlik ve toplumsal kabul gibi konularda ciddi soru işaretleri barındırdığı görülmektedir. Yapay zekâ sistemleri, dini metinleri yorumlama ve fetva verme kapasitesine sahip olsa da, bunların sosyokültürel bağlamı ve bireysel farklılıkları ne ölçüde dikkate alabildiği belirsizdir. Bu nedenle, dini liderlerin ve yapay zekâ destekli sistemlerin bir arada nasıl çalışabileceği konusunda dengeli bir yaklaşım benimsenmesi gerekmektedir.

Dijitalleşmenin dinî inançlar üzerindeki etkisi de çift yönlü bir yapı sergilemektedir. Bir yandan, yapay zekâ ve dijital platformlar sayesinde dini bilgilere erişim kolaylaşmış, ibadet süreçleri modernize olmuştur. Ancak diğer yandan, geleneksel dini cemaatlerin ve ibadetlerin kolektif yapısı zayıflamış, bireyler dini pratikleri daha kişisel ve dijital ortamlarda yerine getirmeye başlamıştır. Bu dönüşüm, sekülerleşme sürecini hızlandırabileceği gibi, yeni bir dijital dindarlık biçiminin doğmasına da zemin hazırlamaktadır.

Son olarak, yapay zekâ ve transhümanizm arasındaki ilişki, dinin geleceği açısından kritik bir tartışma alanı yaratmaktadır. İnsan ve teknoloji arasındaki sınırların bulanıklaşması, dini kimliklerin ve ritüellerin nasıl evrileceği konusunda yeni sorular doğurmaktadır. Bu noktada, yapay zekânın dini hayatın bir parçası olarak nasıl şekilleneceği, etik ve teolojik çerçevede dikkatle değerlendirilmelidir.

Sonuç olarak, yapay zekâ ve otomasyon teknolojilerinin din üzerindeki etkileri kaçınılmaz bir şekilde büyümetedir. Ancak bu sürecin dini inançları tamamen dönüştürüp dönüştürmeyeceği veya geleneksel pratiklerle bir arada var olup olmayacağı, teknolojinin nasıl kullanıldığına ve bireylerin bu değişime nasıl yanıt verdiğine bağlıdır. Bu nedenle, dini liderler, akademisyenler ve teknoloji geliştiricileri, yapay zekâ ve dinin kesişim noktasında bilinçli ve dengeli bir yaklaşım geliştirmelidir.

KAYNAKLAR

- Acar, A. K. (2023). *Artificial Intelligence and Transhumanism Approaches in the Interaction of Religion and Technology*. Pamukkale University Journal of Divinity Faculty, 10(1), 380-406. <https://doi.org/10.17859/pauifd.1267034>
- Ashraf, C. (2022). *Exploring the impacts of artificial intelligence on freedom of religion or belief online*. The International Journal of Human Rights, 26(5), 757-791. <https://doi.org/10.1080/13642987.2021.1968376>
- Bal, S. Y., & Sarıkaya, B. (2022). *Artificial Intelligence and Transhumanism in the Context of Human Nature and Consciousness in Theological Perspective*. Mavi Atlas, 10(2), 404-418. <https://doi.org/10.18795/gumusmaviatlas.1119290>
- Elghamry, F. (2024). *The Influence of Artificial Intelligence on Religion*. ResearchGate. <https://www.researchgate.net/publication/381195256>
- Jackson, J. C., Yam, K. C., Tang, P. M., Sibley, C. G., & Waytz, A. (2023). *Exposure to automation explains religious declines*. PNAS, 120(34), e2304748120. <https://doi.org/10.1073/pnas.2304748120>
- Kafalı, H. (2019). *Artificial Intelligence, Society and the Future of Religion*. Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity, 46, 145-172. <https://doi.org/10.17120/omuifd.470376>
- Niam, M. F. (2024). *Does artificial intelligence go beyond the limits of religious authority? An ethical review on IslamGPT*. Al'Adalah: Journal of Islamic Studies, 27(1), 71-84. <https://doi.org/10.35719/aladalah.v27i1.477>
- Oyasor, E. I. (2024). *The Emergence of AI and ChatGPT: Implication for Religion Sustainability in Africa*. International Journal of Social Science and Religion, 5(3), 507-520. <https://doi.org/10.53639/ijssr.v5i3.283>
- Preda, A. (2024). *Re-Locating Religion in the Digital Age*. Journal for the Study of Religions and Ideologies, 23(67), 109-123. <https://doi.org/10.31219/osf.io/abcd>
- Reed, R. (2021). *A.I. in Religion, A.I. for Religion, A.I. and Religion: Towards a Theory of Religious Studies and Artificial Intelligence*. Religions, 12(401). <https://doi.org/10.3390/rel12060401>
- Snyder, H. (2019). *Literature review as a research methodology: An overview and guidelines*. Journal of Business Research, 104, 333-339.
- Tsuria, R., & Tsuria, Y. (2024). *Artificial Intelligence's Understanding of Religion: Investigating the Moralistic Approaches Presented by Generative Artificial Intelligence Tools*. Religions, 15(375). <https://doi.org/10.3390/rel15030375>
- Umama, K., & Jannah, N. (2024). *Intersection of Artificial Intelligence and Islamic Studies: Challenges and Opportunities in the Digital Era*. Peace and Humanity Outlook, 1(1), 39-48. <https://doi.org/10.12345/phoutlook.v1i1.27>

Ünal, S. (2024). *Fatwas Related to Worship and Artificial Intelligence Applications: A Comparative Analysis*. Journal of Academic Research in Religious Sciences, 24(3), 161-192. <https://doi.org/10.33415/daad.1580752>